

Оксана Зорич

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ПОЛТАВЧАН ПІД ЧАС ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ 1991–2014 РР.

Стаття присвячена генезі електоральних симпатій полтавчан з 1991 до 2014 рр. Проаналізовано причини та наслідки трансформації політичних ідентичностей, визначено провідні ціннісні орієнтації в структурі електорального вибору міської громади.

Ключові слова: політичні ідентичності, електоральний вибір, міська громада Полтави.

Oksana Zorych. Political identity transformation of Poltava citizens during the presidential election campaigns from 1991 to 2014.

The article represents the genesis of electoral sympathies of Poltava citizens from 1991 to 2014. The author analyzes the causes and consequences of the transformation of political identities, defines leading values of electoral choice of the Poltava community.

Key words: political identity, electoral choice, urban community of Poltava.

Ми приречені на вибір, і кожен вибір може призвести до непоправних втрат...

I. Берлін

Місто – це унікальний феномен, певне соціальне та фізичне середовище, простір публічної та одночасно анонімної взаємодії індивідів та груп, які формують та ретранслюють у часі конвенційні або антагоністичні погляди та оцінки, що впливають на порядок колективного співжиття. На конструювання образу міста впливає безліч факторів – від ідеологічного наративу, домінуючого у суспільстві, до рівня освіти та громадської активності кожного городянина, що постійно змінюються. Важливим нематеріальним фактором, що формує соціальну реальність, є політична

ідентичність. Вона утворює збірний образ колективного «Ми», об'єднуючи індивідів у політичну спільноту із притаманними їй цінностями та моделями поведінки.

Політична ідентичність міської громади не є сталим конструктом, вона змінна та багатовимірна (публічна/непублічна, актуальна/спляча, конвенційна/випадкова, формальна/реальна і т.д.). Найбільш влучне та лапідарне визначення ідентичності дав С. Холл, який назвав її «накладенням шву» (suturing) [1, с. 2], тобто певним процесом, у межах якого встановлюються, трансформуються та зникають зв'язки індивідів/груп із певними матеріальними та символічними ресурсами, дискурсами, позиціями у соціальному полі. Ці зв'язки є диференційованими та багатограними, тож політична ідентичність мешканців міста постає як множинний феномен, певний багатоскладовий пазл. Його аналіз включає категорію «Іншості», що постає щонайменше у трьох іпостасях: 1) Інший як Чужий – ворог, суб'єкт загрози; 2) Інший як комунікаційний vis-à-vis, партнер; 3) Інший – як частина себе самого. Ці категорії є визначальними як для самопозиціонування міської громади, так і для впровадження виборчих технологій, які впливають на картину світу виборця із притаманними йому симпатіями та антипатіями.

Статут територіальної громади міста Полтави, що був прийнятий 11 квітня 2000 р. рішенням 14-ї сесії Полтавської міської ради 23-го скликання, зафіксував, що «територіальна громада міста – це жителі, об'єднані постійним проживанням у місті Полтаві» [2]. Таке формально-юридичне визначення локального «Ми» є достатньо умовним та недиференційованим, адже мешканці Полтави упродовж новочасної історії незалежної України зарекомендували себе як суперечливу та неоднорідну спільноту, що включає множину «Іншостей» як щодо себе самої, так і щодо української нації загалом. Так, наприклад, романтизованим образами Полтави як «Малого Петербурга» [3], «духовної скарбниці України» [4, с. 64] протистояли деміфологізовані іміджі Полтави як міста «денаціоналізованих інтернаціоналістів з москвоцентричною картиною світу» [5], активна декомунізація міського простору у топоніміці Полтави з початку 1990-х років відбувалася на тлі духовного інфантилізму частки міського населення, що і надалі

сприймала своє місце переважно через культурологічні «бренди» Полтавщини – гоголівських персонажів, Марусю Чурай, «годувальницю українського народу» – свиню, гастрономічне alter ego Полтавщини – галушку і т.д. Це зумовило розвій історичної дискримінації як інструменту локальної політики, що віднайшло своє вираження у політичних спекуляціях довкола теми героїчного минулого Полтавщини (Полтавська битва, двозначність у сприйнятті історичної ролі І. Мазепи, С. Петлюри, С. Скрипника тощо).

Така контрадикторна риторика в оцінці історичного минулого міста та його політичної ваги зумовлює мету цієї статті: проаналізувати причини та наслідки трансформацій політичних ідентичностей полтавчан у період 1991 – 2014 рр. Емпіричною базою для дослідження стали шість президентських кампаній: 1991, 1994, 1999, 2004, 2010, 2014 рр.

Перші вибори Президента України відбулися 1 грудня 1991 р., одночасно із проведенням Всеукраїнського референдуму про незалежність України. На той момент, згідно з даними перепису населення 1989 р., на території Полтавської області проживали представники понад 95 національностей та народностей. Серед них українців – 1 млн 536,6 тис. чол., тобто 87,9% усього населення. Частка російськомовного населення становила 12,1%, українську мову як рідну визнавали 85,9% мешканців області [6, с.1]. Значної російської акультурації населення Полтави не спостерігалось.

Згідно з даними перепису населення 2001 р. на території Полтавської області українців проживало 91,4%, росіян – 7,2% [7, с. 142]. 3-поміж українців рідною мовою назвали українську 97,1% опитаних [7, с. 199]. Незважаючи на таку однорідність соціальної структури області, затишна Полтава на початку 1990-х років стала одним із епіцентрів громадського протесту: антикомуністичні настрої серед городян знаходили свій вияв, зокрема, у зборі підписів про відродження національної символіки, вшануванні пам'яті невинно убієнних у Полтавській битві, публічних голодуваннях на підтримку київських студентів, піднятті національного прапора біля пам'ятника І. Котляревському та в залі міськради, публічних дискусіях щодо історичної ролі С. Петлюри тощо. Симптоматично, що «лише за перше півріччя 1991 р. з міської партійної організації було виключено

та вибуло 2090 чоловік, у тому числі добровільно – 1564» [8, с.228]. Не залишився осторонь цих процесів і голова Полтавської міської ради А. Кукоба (унікальний для новочасної України міський голова, який п'ять разів – у 1990, 1994, 1998, 2002, 2006 рр. був обраний головою міської ради), який вийшов зі складу обкому КПУ та бюро міському партії 22 серпня 1991 р.

Однак сплеск антикомуністичних настроїв не привів до висунення на президентську посаду єдиного кандидата від націонал-патріотичних сил. Окрім В. Чорновола, до виборчого процесу як претенденти долучилися Л. Лук'яненко та І. Юхновський. Тож стартові позиції кандидатів суттєво різнилися – розпорошеному таборіві опозиції протистояв єдиний кандидат від партійної верхівки тліючого комуністичного режиму. Основна конкуренція на президентських виборах 1991 р. розгорнулася між представником радянського номенклатурного апарату Л. Кравчуком (на той момент обіймав посаду голови парламенту, до того – був секретарем ЦК КПУ) та дисидентом В. Чорноволом.

Національне піднесення у Полтаві засвідчили результати референдуму на підтвердження Акту про незалежність України: його підтримали 92,7% виборців міста. Проте у власних електоральних симпатіях полтавська громада залишилася на консервативних позиціях, виявивши стійкі sentimenti до представника радянської «школи» державних управлінців. На виборах Президента 1991 р. за Л. Кравчука проголосували 66,5% полтавчан, за В. Чорновола – 18,1%, Л. Лук'яненка – 5,7% [9, с.1].

Таким чином, на початку 1990-х років у Полтаві відбувалася зміна суспільно-значимих орієнтирів політичного розвитку. Образ «світлого комуністичного майбутнього» став уособленням «Іншості» – архаїчної та скомпрометованої партійною верхівкою. Номенклатурні працівники швидко реагували на такі суспільні настрої та позбувалися партійних квитків як ознак свого зв'язку із «задзеркаллям» Радянського Союзу: так, наприклад, член Політбюро ЦК КПУ Л. Кравчук на виборах Президента був самовисуванцем, не приставши до жодної з ідеологічних платформ функціонуючих на той момент політичних партій. Цей формальний перехід від радянського до «проукраїнського» табору виявився достатнім,

щоб здобути лояльність полтавської громади. Такі пошуки аутентичного «Я» стали уособленням всієї України, що переживала час новонародження як незалежної суверенної держави та становлення партійної системи демократичного типу.

Спектр політичних ідентичностей полтавчан на початку 1990-х років усталювався під впливом фахових політтехнологічних інструментів, а саме – численних спекуляцій довкола теми невизначеного майбутнього України. Образ колективного «Ми» української нації, її політичних орієнтирів був надзвичайно розмитим, тож необхідними ставали чіткі меседжі щодо основних націотворчих, об'єднувачих ідей. Прикметно, що в виборчій агітації у цьому контексті перевагу не було надано позитивним каналам ідентифікації, а переважно застосовувалися негативні образи – загрози та занепаду України, небезпеки для кожної родини, якщо вибір не буде здійснено на користь одного з кандидатів.

Такий «месіанський» підтекст чітко простежувався, зокрема, у передвиборчій агітації Л. Кравчука на шпальтах полтавської преси напередодні президентських виборів 1994 р.: «Якщо не хочете стати біженцями, якщо Вам дорогі мир і злагода в нашій країні, якщо Ви любите своїх синів і не хочете отримувати на них похоронки – зробіть правильний вибір! Леонід Кравчук – мир і злагода в нашому домі!» [10, с.1]. Таким чином Л. Кравчук позиціонувався як гарант державної безпеки та незалежності країни, своєрідний «батько нації». Разом із тим, ключовий суперник Л. Кравчука у президентській кампанії 1994 р. – Л. Кучма та його команда (ідентифікована як група «червоних директорів») висували на протипагу вищезазначеним гаслам ідею наведення економічного порядку в країні та надання російській мові статусу державної. Така політична риторика розділила полтавських виборців на два, майже рівнозначні табори, що засвідчили результати першого туру президентських виборів 26 червня 1994 р.: Л. Кравчук здобув 29,5 % голосів, другим став Л. Кучма – 28,4 %. Третім фінішував О. Мороз, за якого проголосувало 18,2% виборців [11, с. 1]. 10 липня 1994 р. відбувся другий тур президентських виборів, в якому полтавчани укріпились у власних симпатіях до Л. Кучми, що здобув перемогу за результатами голосування по місту. За підсумками виборів 1994 р. електоральний портрет виборця

м. Полтави набув більш чітких рис, а саме – стійкими залишилися орієнтації на постать лідера, безвідносно до його партійного минулого. Цей специфічний феномен «безпам'ятства» був зумовлений, зокрема, відсутністю сильного опозиційного кандидата, вільного від радянських штампів та кліше у практиках здійснення державного управління. Найвищу електоральну підтримку здобув ідентифікаційний маркер добробуту та економічних реформ, питання культурного відродження нації лишилося на маргінесах уваги широких кіл громадськості.

У 1999 р. передвиборча кампанія відбулась у форматі чергового протистояння «реформістів» та комуністів, яких представляли два ключові кандидати – Президент Л. Кучма та лідер Комуністичної партії П. Симоненко. Провідною темою у політичній агітації Л. Кучми було недопущення «червоного реваншу», тобто, по суті, застосовувалася технологія впровадження протестного голосування. Прикметно, що у Полтаві у цей рік відзначали 1100-річчя заснування міста. Тож основний акцент був зроблений на консолідації молодого покоління, яке, на тлі відновлення у публічному дискурсі міста історичних дискусій про героїчне минуле Полтави, було центральною електоральною групою для чинного на той час Президента. Це, зокрема, стало причиною для чергового призначення: головою міського штабу підтримки кандидата Л. Кучми був призначений ректор Полтавського державного педагогічного інституту В. Пашенко.

Водночас розширенню електорального кола симпатій до чинного Президента сприяла місцева преса, розміщуючи на шпальтах своїх видань численні агітаційні матеріали співчутливого змісту на кшталт «Діючому Президенту – найскладніше» [12, с.2]. Фактично гарант Конституції виступав у цій риторичній схемі як уособлення всього українського народу, якому нелегко обрати свою, унікальну стратегію розвитку. Стійкою була асоціація новонародженої нації із молоддю та пошуками основ самовизначення. Показово, що напередодні всенародного волевиявлення Комітет виборців України проводив у Полтаві акцію «Студентські вибори Президента», під час якої полтавські студенти мали змогу умовно проголосувати за одного із кандидатів у президентській гонці. Як свідчить «Полтавський вісник» від 8 жовтня 1999 р., у опитуванні,

в якому взяло участь 3107 студентів з 5 ВНЗ Полтави, найбільше голосів здобув Л. Кучма (17 %), О. Мороз (15,7 %), Н. Вітренко (12 %), Є. Марчук (7,3 %), Ю. Костенко (5,3%), Г. Удовенко (4,9%), П. Симоненко (4,6%). Кожен п'ятий респондент не підтримав жодного кандидата [13, с.2].

Упевнене за прогнозами лідерство Л. Кучми було підтверджено у першому ж турі голосування у Полтаві: 31 жовтня 1999 р. виборці міста обрали лідером перегонів Л. Кучму (27,1 %), друге місце закріпив за собою П. Симоненко (17,2 %), О. Мороз замкнув трійку лідерів (15,3 %). Разом із тим, результати голосування по області суттєво відрізнялися від вибору полтавчан: мешканці Полтавської області на перше місце президентських перегонів вивели лідера Соцпартії О. Мороза (26,2 %), друге місце посів П. Симоненко (21,8 %), і лише третє – Л. Кучма (19,6 %) [14, с.1]. Реакція чинної влади на неочікуваний вибір мешканців області, що контрастував із симпатіями полтавчан, які передбачувано зреагували на передвиборчу пропаганду, була миттєвою: одночасно із опублікуванням результатів голосування, на наступний день після візиту до Полтави Прем'єр-міністра В. Пустовойтенка, мешканцям області було повідомлено про Указ Президента щодо призначення нового голови Полтавської облдержадміністрації. Цю високу посаду обійняв А. Кукоба [15].

Після оновлення керівництва області коло симпатиків Л. Кучми розширилося до меж очільників Церкви. Так, напередодні другого туру голосування свої думки щодо належних політичних уподобань народу висловив Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет у своєму зверненні до української пастви, що було надруковано у місцевій пресі м. Полтави: «Від імені нашої святої Церкви закликаю всі політичні партії і громадські організації державницького, демократичного спрямування в цей критичний момент випробування української державності та загрози тоталітарного реваншу підтримати на виборах Президента України кандидатуру нинішнього глави держави Леоніда Кучми, який є гарантом збереження державної незалежності і демократії в Україні» [16, с.3]. Ідеї порятунку від чергової комуністичної загрози для України та збереження життя кожної родини червоною ниткою проходили і в агітаційних бурлесках самих полтавчан. Так, у статті «Час великого протистояння

й історичного вибору» [17, с.2] її автор, В. Посухов, цитує вірш, почутий з вуст пенсіонера Полтави:

*Если не хочешь с Кавказа гробов,
Если не хочешь сожженных домов,
Если не хочешь гражданской войны,
Выбери Кучму – мир для страны!*

14 листопада 1999 р., під час проведення другого туру голосування, полтавчани не змінили своїх політичних симпатій: понад 51% тих, хто прийшов до виборчих дільниць, надали перевагу Л. Кучмі, 38,8% – П. Симоненку [18, с.1]. Загалом виборча кампанія продемонструвала чутливість та залежність полтавської громади від спекулятивних політичних гасел щодо вибору «найменшого зла», відзначалась активним застосуванням адміністративного ресурсу та суперечливістю політичних симпатій мешканців м. Полтави та результатами голосування по області, де П. Симоненко набрав близько 60% голосів виборців. Таким чином переважна більшість полтавчан ідеологічно дистанціювалася від симпатиків Комуністичної партії та висловила на підтримку демократичного курсу розвитку держави.

2004 р. став переломним в історії президентських виборів у незалежній Україні, коли полтавчани разом із усією країною пережили своєрідний ідентифікаційний розрив із минулим. Специфіка виборчої кампанії полягала в тому, що вперше у ній не брав участь чинний Президент. Основними конкурентами у перегонах стали представник влади, Прем'єр-міністр В. Янукович, та экс-прем'єр-міністр В. Ющенко. Активну участь у підтримці демократичних перетворень, уособленням яких у 2004 р. став В. Ющенко, брали громадські діячі та широкі кола полтавської міської спільноти. Так, на шпальтах видання «Полтавська думка 2000» (засновник видання – О. Кулик, який був на виборах довіреною особою В. Ющенка) з'являлися численні агітаційні матеріали на підтримку кандидатури В. Ющенка, а 24 листопада 2004 р. у центрі Полтави зібрався декількатисячний мітинг, на якому мешканці міста вимагали відставки голови ЦВК С. Ківалова, а також висловили вимогу оприлюднення правдивих результатів голосування на президентських виборах. Крім цього,

на мітингу висловили недовіру колишньому меру Полтави, народному депутатові А. Кукобі (який був на виборах довіреною особою В. Януковича) та вирішили відкликати його з Верховної Ради [19, с.1]. Безпосередньо напередодні виборів на шпальтах полтавської преси з'явилися численні повідомлення про застосування адміністративного ресурсу з боку державних посадовців: тиск на студентів, замовлення автобусів із «гастролерами» для голосування за відкріпними талонами, підкуп виборців тощо. Разом із тим, кандидатуру В. Януковича активно підтримували представники місцевої політичної еліти, зокрема А. Кукоба, який стверджував, що «В. Янукович, на відміну своїх попередників, не вдався до прожекторства та популізму» [20, с. 1].

У першому турі голосування 31 жовтня 2004 р. в усіх територіальних виборчих округах м. Полтави переміг В. Ющенко. За нього проголосувало 45,2 % виборців. Цього разу Полтавська область була одностайною у висловленні підтримки представнику демократичних сил. Загалом на Полтавщині за Ющенка проголосувало 43,64 %, у той час як за В. Януковича – 25,95 %, О. Мороза – 15,36 %, П. Симоненка – 5,6 % [21]. Під час другого туру голосування, який відбувся 21 листопада, перемогу повторно закріпив за собою В. Ющенко: на його підтримку висловилося 60,87% виборців, за Януковича – 34,49% [22, с.2]. По м. Полтава В. Ющенко став лідером із результатом 54,6% проти 39,6% за В. Януковича [21]. Результати другого туру голосування стали предметом розгляду у судовій палаті в цивільних справах Верховного Суду України. На виконання рішення Верховного Суду України Центральна виборча комісія призначила повторне голосування на 26 грудня 2004 р. Переголосування другого туру 26 грудня 2004 р. засвідчило стійкість політичних преференцій мешканців Полтави: В. Ющенко фінішував із результатом 59,07 % проти 35,00 % В. Януковича [21].

Таким чином, політична ідентичність полтавчан за підсумками виборів 2004 р. зазнала значних змін. По-перше, мотиваційно-ідеологічна складова суспільних переконань була реалізована у політичній дії – акціях протесту проти фальсифікацій виборчого процесу. Полтавська громада заявила про себе як консолідована

спільнота, що виявила не пасивну, а активну готовність брати участь у національному розвитку на достеменно демократичних засадах. Зазнав змін і політичний клімат у області – незважаючи на можливості адміністративного ресурсу, громадяни виявили стійкий імунітет до продуктів владної пропаганди та переосмислили ідейні основи легітимації влади.

Президентські вибори 2010 р. стали черговим випробуванням для полтавчан. Місцева влада прагнула реваншу та відкрито підтримувала кандидатуру В. Януковича, якого активно пропагували в інформаційному просторі міста. Так, у обласній щотижневій газеті «Полтавський вісник» від 1 січня 2010 р. безпосередньо напередодні виборів була розміщена пряма мова нового мера Полтави А. Матковського під заголовком «Кандидат на посаду Президента Віктор Ющенко та його команда ненавидять Полтаву та полтавців» [23, с.4]. Однак міська громада Полтави у першому ж турі голосування, що відбувся 17 січня 2010 р., віддала 29,5 % голосів «альтернативному» кандидату Ю. Тимошенко, а В. Янукович здобув лише 24,6% [21]. Другий тур голосування, що пройшов 7 лютого 2010 р., позиції лідерів перегонів не змінив: Ю. Тимошенко зберегла лідерство із результатом 53,14 % [21]. В. Янукович набрав 38,73%.

Уперше в історії незалежної України результати голосування у Полтаві не збігались із підсумками виборів по всій країні. Таким способом полтавська міська громада долала пострадянський травматичний синдром, що полягав у переважно некритичному сприйнятті політичних реалій та осіб, що його уособлювали. Політичні ідентичності мешканців міста трансформувались у напрямі прийняття ідей європейського вибору та сподівань на оновлення політичної еліти в національному масштабі.

Президентська кампанія 2014 р. проходила в умовах інформаційного та військового протистояння у АРК та південно-східних регіонах країни, відзначилася гострою суспільно-політичною ситуацією. Резонансні події на Донбасі стали топ-темою для кандидатів, кожен з яких пропонував свій алгоритм виходу із загальнонаціональної кризи. У цей важливий історичний момент за підсумками виборів у Полтаві перемогу здобув П. Порошенко із

прихильністю 54,26 % виборців. Ю. Тимошенко підтримали 11,98%, О. Ляшка – 9,4% [21].

Перемога П. Порошенка стала індикатором солідарності та суспільної консолідації полтавчан довкола ідей унітарності та неподільності держави, повного перезавантаження влади, створення дієвих механізмів громадського, правового і політичного контролю, децентралізації влади, формування єдиного гуманітарного українського простору.

Змагальність, якою був відзначений політичний процес у Полтаві упродовж 1991–2014 рр., засвідчила як утвердження плюралізму у межах місцевої громади, так і стійкі сентименти політично активної частини полтавчан до радянського минулого та осіб, які його пропагували та уособлювали. Проаналізувавши динаміку змін у політичних преференціях полтавчан упродовж 1991–2014 рр., доходимо висновку, що електоральну історію Полтави можна умовно поділити на три етапи: 1) протистояння групи націонал-патріотичних сил та представників колишніх радянських номенклатурщиків (1991–1999 рр.); 2) протистояння центристів-консерваторів та лівих сил (1999–2004 рр.); 3) протистояння політичних сил, що позиціонують себе як «націонал-патріотичні, та проросійських реваншистів (з 2004 р. до сьогодні).

1. Hall S. Who Needs «Identity»? / Stuart Hall // Question of Cultural Identity / ed. by Stuart Hall and Paul du Gay. – London, 2000. – P. 1–16.

2. Статут територіальної громади м. Полтави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada-poltava.gov.ua/documents/>

3. Окара А. Путин в Полтаве. Путешествие из Петербурга в Малый Петербург а [Електронний ресурс] / Андрей Окара. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/politics/facts/20030815-ok-pr.html>

4. Губачов В.П. Методи, інструменти створення та просування бренду території (на прикладі м. Полтава) / В.П. Губачов, Ю.О. Жук // Спецпроект: аналіз наукових досліджень – Д., 2011. – Т. 7: Економіка в деталях. – С. 62–66.

5. Шебеліст С. Пам'ять і пам'ятники: Полтава без Мазепи і Петлюри [Електронний ресурс] / Сергій Шебеліст. – Режим доступу:

<http://incognita.day.kiev.ua/pamyat-i-pamyatniki-poltava-bez-mazepi-i-petlyuri.html>

6. Скільки нас і які ми? // Полтавський вісник. – 1991. – №42 (48). – 18–24 жовтня. – С. 1.
7. Національний склад населення України та його мовні ознаки: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О.Г. Осауленка]; Державний комітет статистики України. – Київ, 2003. – 245 с.
8. Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 280 с.
9. Наш вибір // Полтавський вісник. – 1991. – №49 (55). – 6–12 грудня. – С. 1.
10. Леонід Кравчук – мир і злагода в нашому домі! // Полтавський вісник. – 1994. – №28 (190). – 8–14 липня. – С. 1.
11. Кравчук – гарант державності України // Полтавський вісник. – 1994. – №27 (189). – 1–7 липня. – С. 1.
12. Діючому Президенту – найскладніше // Полтавський вісник. – 1999. – № 36 (459). – 3 вересня. – С. 2.
13. Студентство віддало перевагу Л. Кучмі // Полтавський вісник. – 1999. – №41 (464). – 8 жовтня. – С.2.
14. Так проголосували // Полтавський вісник. – 1999. – №45 (468). – 4 листопада. – С.1.
15. Указ Президента України від 2 листопада 1999 р. №1431/99 Про призначення А. Кукуби головою Полтавської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1431/99>
16. Полтавський вісник. – 1999. – № 46 (469). – 12 листопада. – С.3.
17. Посухов В. Час великого протистояння й історичного вибору / В. Посухов // Полтавський вісник. – 1999. – № 46 (469). – 12 листопада. – С.2.
18. Попередні підсумки підбито // Зоря Полтавщини. – 1999. – 16 листопада. – С.1.
19. Полтавська думка «2000». – 2004. – №48 (524). – 26 листопада. – С.1.
20. Вечірня Полтава. – 2004. – №43 (608). – 21 жовтня. – С.1.
21. Центральна виборча комісія України. Вибори Президента України 2004, 2010, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>
<http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>
<http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/WP0011>
22. На Полтавщині знову переміг Віктор Ющенко // Полтавська думка «2000». – 2004. – №48 (524). – 26 листопада. – С.2.
23. Кандидат на посаду Президента Віктор Ющенко та його команда ненавидять Полтаву та полтавців // Полтавський вісник. – 2010. – 1 січня. – С. 4.